

Сінельніков Володимир Іванович,

аспірант 2-го року навчання

спеціальності 034 «Культурологія»

Київського національного університету культури і мистецтв

orcid.org/0009-0004-6616-4507

alk27071999@gmail.com

ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ СПІЛЬНОТ ЖИТОМИРЩИНИ

Формування культурно-мистецької спадщини та історичної пам'яті української нації відбувалося протягом багатьох століть під впливом культур, досвіду, традицій, знань різних народів, що здавна населяли українські терени. В історичній пам'яті етнічних спільнот Житомирщини (поляків, євреїв, німців, старовірів, чехів, ромів та ін.) зберігаються спогади про власне минуле, що дозволяє проаналізувати певні аспекти збереження та розвитку на сучасному етапі екокультури міжетнічної комунікації національних спільнот Житомирського Полісся, її впливу на формування та розвиток міжетнічних взаємин у регіоні.

Попри створену імперською та радянською владами ситуацію жорстокої асиміляційної політики, неприхованої конкуренції між українцями та представниками інших національних спільнот у соціально-економічних стосунках, що часто супроводжувалася ворожістю один до одного та появою побутових конфліктних ситуацій, місцеві традиційні громади зберегли власне віросповідання, мову, культурну ідентичність та толерантне ставлення один до одного. З 1980-х рр. збереженню історичної пам'яті етнічних спільнот Житомирського Полісся сприяє активізація культурно-мистецької діяльності польських, єврейських та інших національних об'єднань, що допомагає налагодити ефективну міжетнічну комунікацію. Зокрема, йдеться про різноманітні культурно-мистецькі практики етнічних творчих колективів (вокальних, хореографічних, театральних та ін.).

Окрема увага приділяється аналізу реалізації культурно-історичної акції «Захистимо пам'ять», яка була присвячена меморіалізації місць масових розстрілів за часів Другої світової війни євреїв і ромів різних регіонів України, зокрема й Житомирщини і відіграла значну роль у збереженні історичної пам'яті української нації та зміцненні міжетнічної комунікації етносів окресленого регіону.

Ключові слова: Житомирщина, українці, поляки, євреї, роми, національні спільноти, історична пам'ять, культурно-мистецька діяльність.

Sinelnikov Volodymyr,

Postgraduate Student of the 2nd year of study

specialty 034 "Culturology"

Kyiv National University of Culture and Arts

orcid.org/0009-0004-6616-4507

alk27071999@gmail.com

PRESERVATION OF HISTORICAL MEMORY AS A DETERMINANT OF CULTURAL AND ARTISTIC ACTIVITY OF NATIONAL COMMUNITIES IN ZHYTOMYR REGION

The formation of the Ukrainian nation's cultural and artistic heritage and historical memory has taken place over many centuries under the influence of the cultures, experiences, traditions, and knowledge of various nations who have inhabited Ukrainian territories for ages. In the historical memory of ethnic communities in Zhytomyr Region (Poles, Jews, Germans, Old Believers, Czechs, Roma, and others), memories of their own past are preserved. This allows to analyze certain aspects of the preservation and development of interethnic communication among the national communities of Zhytomyr Polissia at the current stage of ecoculture and its impact on the formation and progress of interethnic relations in the region.

Despite the harsh assimilation policies created by imperial and Soviet authorities, open competition between Ukrainians and other national communities representatives in socio-economic relations, often accompanied by hostility and the emergence of domestic conflicts, local traditional communities have preserved their own religion, language, cultural identity, and tolerant attitudes towards each other. Since the 1980s, the historical memory of ethnic communities in Zhytomyr Polissia preservation has been facilitated by the activation of cultural and artistic activities of Polish, Jewish, and other national associations, which helps to establish effective interethnic communication. This includes various cultural and artistic practices of ethnic creative groups (vocal, choreographic, theatrical, etc.).

Particular attention is given to the analysis of the implementation of the cultural-historical initiative “Protect Memory”, dedicated to memorializing the places of mass shootings of Jews and Roma from various regions of Ukraine, including the Zhytomyr Region, during the Second World War. This initiative played a significant role in preserving the historical memory of the Ukrainian nation and strengthening interethnic communication among the ethnic groups in the specified region.

Key words: Zhytomyr Region, Ukrainians, Poles, Jews, Roma, national communities, historical memory, cultural and artistic activity.

Актуальність теми дослідження. Безперечно, «у добу глобалізації <...> зростає значення міжетнічної взаємодії. Міжетнічна комунікація представників різних етносів є <...> засобом формування толерантності та гармонійних відносин у поліетнічних суспільствах» (Семенів, 2017, с. 317–318). Поліетнічне середовище Житомирської області історично формувалося у міжетнічній комунікації представників різних народів: тут здавна поруч з українцями проживали і сьогодні мешкають поляки, євреї, німці, чехи, роми, білоруси, молдовани, старовіросіяни та ін. Історична пам'ять цих етносів спонукала їх представників до появи багатьох культурно-мистецьких центрів, громадських об'єднань, релігійних громад, які сьогодні є центрами міжетнічної взаємодії національних спільнот Житомирщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання історії, збереження традиційної культури та комунікативної взаємодії етносів окресленого регіону знаходиться у колі уваги сучасної культурологічної думки. Зокрема, загальнотеоретичні питання міжетнічної комунікації як динамічної складової частини міжетнічної взаємодії розглядають Н. Семенів (2017) та О. Гутиряк (2022), діалог культур у поліетнічному суспільстві як детермінанту побудови міжетнічної комунікації досліджує Л. Динікова (2023). Національно-культурні організації Центрального Полісся як осередки відродження та розвитку етнічності розглядає І. Галагуз (2018), В. Доценко та М. Жолоб (2023) досліджують україно-єврейські відносини на Волині в ХІХ – на початку ХХ ст. Ю. Малишевич (2016) описує життя кількох поколінь німецьких колоністів Коростишівського району Житомирської

області. Сіоністські організації Житомирщини в 20-ті рр. ХХ ст. та їх роль у міжетнічних стосунках досліджує Н. Рудницька (2017). Особливості родинно-обрядової культури старовірів так званого пилипівського толку, що з ХVІІІ ст. мешкали на Поліссі, студіює у своїх працях І. Сінельников (2011). Творчість аматорських вокальних колективів національних спільнот Житомирщини в контексті міжетнічної комунікації розглядалася автором у попередніх розвідках (Сінельников, 2023). Питання збереження історичної пам'яті етносів Житомирщини, що найбільш постраждали від геноциду за часів Другої світової війни, стало стрижневою метою проекту «Захистимо пам'ять», в рамках якого було видано понад 20 досліджень з питань меморіалізації місць масових поховань розстріляних фашистами українських євреїв в і ромів (Брандон, 2019; Бурмістр, Тяглий, 2019).

Мета статті – обґрунтувати, що збереження історичної пам'яті є детермінантою культурно-мистецької діяльності національних спільнот Житомирщини, у цьому контексті описати різноманітні культурно-мистецькі практики громадських об'єднань, релігійних громад, культурних центрів, які сьогодні є центрами міжетнічної взаємодії національних спільнот Житомирщини.

Виклад основного матеріалу. Однією з найчисленніших національних спільнот Житомира й області є польська громада (Житомирська обласна Спілка поляків України) (Żytomierski Obwodowy...). Історична пам'ять житомирських поляків проявляється через різноманітні культурно-мистецькі практики, серед яких визначимо діяльність польських творчих колективів, таких як: заслужений ансамбль польської

культури «Дитячий вокальний ансамбль «Дзвіночки» та народний аматорський колектив «Ансамбль польського танцю «Короліски», заслужений колектив польської культури Житомирської обласної Спілки поляків України, засновані 1991-го року у м. Житомир, а також заслужений колектив польської культури «Камерний ансамбль імені Ігнація Фелікса Добжинського», який з 2006 року займається відродженням польської культури в Україні, зокрема віднайденням та запровадженням до наукового обігу та мистецької практики забутих творів композиторів Волині та поверненням сакральної музики до костьолів. Слід також назвати один з найперших вокальних колективів, що був заснований 1990-го року і до сьогодні є активним популяризатором польської культури – заслужений колектив польської культури «Вокальний ансамбль «Поліські соколи»».

Ці та інші польські творчі колективи (їх на сьогодні в області налічується понад 20) (Сінельников, 2023) є активними учасниками культурно-мистецьких акцій, які є вже традиційними для Житомирщини та активно просувають знання про польську традиційну культуру, а отже, зміцнюють історичну пам'ять польської спільноти регіону. Це Всеукраїнський фестиваль польської колядки та щедрівки, який у грудні 2023 року пройшов у Житомирі вже у 18-й раз, адже різдвяні пісні є «своєрідною перлиною, яка з'єднує покоління як у музичних, так і в культурних здобутках, забезпечуючи культурну єдність і наступність, збагачуючи глибину духовного надбання» (Żytomierski Obwodowy...). Слід також сказати про традиційні для Житомирщини Дні польської культури, які Житомирська обласна спілка поляків України проводить вже 15 років поспіль, а також Міжнародний фестиваль польської культури «Веселка Полісся», який 2023 року відбувся вже у 28-ме і був присвячений 550-річчю Миколи Коперника.

Одним з найважливіших заходів зі збереження історичної пам'яті для польської спільноти регіону є шляхетна справа прибирання на одному з найстарших в Європі польському кладовищі м. Житомира, заснованому ще 1799-го року. Польський католицький цвинтар сьогодні має статус пам'ятника архітектури, історії та монументального мистецтва, тут покояться

видатні житомир'яни – діячі польської культури, що залишили свій значний слід у історії міста. На кладовищі знаходяться сімейні поховання відомих у польській спільноті «шляхетних династій Домбровських, Монюшко, Чацких. Тут знаходяться могили першого польського авіатора Броніслава Мацієвича, всесвітньо відомого піаніста Юліуша Зарембського, художника-академіка Леонардо Страшинського та інших видатних діячів польської культури» (Żytomierski Obwodowy...).

Акція впорядкування польського цвинтаря була вперше проведена 1988 року за ініціатииви першого голови Спілки поляків Житомирщини Валентина Грабовського та єпископа Яна Пурвінського. За свідченням учасників перших суботників на Польському цвинтарі, вони «були організовані для упорядкування могил та пам'ятників, які розбиті та знищені варварами. Радянська влада намагалася знищити польські сліди, але поляки лягли «хрестом» перед брамою і не впустили бульдозери в'їхати на цвинтар» (Żytomierski Obwodowy...).

Традиційно ці заходи організовують в останню суботу жовтня (до Дня всіх святих, який поляки відзначають 1-го листопада), а також до Дня поминання померлих (2-го листопада, так зв. Задушок, або Задушних днів). Радянські часи не сприяли збереженню артефактів на польському цвинтарі: багато унікальних старовинних пам'яток на кладовищі було понівечено або знищено, майже усі склепи зламани і розграбовані мародерами. З кінця 1970-х рр. кладовище є закритим для поховань. Сьогодні польська спільнота Житомира не припиняє роботи по реалізації проєкту «Польський цвинтар – історико-культурний музей-заповідник у місті Житомир», заснованого 2016 року, «щоб у серцях житомирських поляків жила пам'ять про предків, які вже відійшли, а сам некрополь виглядав незабутим і прибраним» (Żytomierski Obwodowy...). У рамках цього проєкту волонтери під керівництвом Координаційної ради Польського цвинтаря у Житомирі поступово розчищають кладовище від дерев і кущів, що безконтрольно розрослися на території, оновлюють огорожу, облаштовують туристичні пішохідні доріжки, підтримують у робочому стані цвинтарну капличку св. Станіслава, побудовану ще у 1840-ві рр. 2022-го року до акції упорядкування польської некрополії вперше

долучилися й представники чеської національної громади м. Житомир, що в умовах російської агресії стало проявом міжетнічної співпраці та національного об'єднання.

Догляд та піклування про місця поховання своїх пращурів є однією з важливих складових частин збереження історичної пам'яті народу. У цьому контексті слід проаналізувати реалізацію загальнонаціонального проєкту «Захистимо пам'ять», в рамках якого було споруджено інформаційні стели та пам'ятні знаки у 15 населених пунктах в різних регіонах України, з них – у п'яти селах і містах Житомирщини, де масово загинули євреї, а також у трьох селах Житомирської області, де відбулися масові розстріли ромів. Загалом на території сучасної України сьогодні відомими є понад дві тисячі місць масових страт, було вбито понад мільйон громадян єврейської національності та більшість (за різними даними, від 12 до понад 20 тисяч) українських ромів – дітей, жінок, чоловіків (Бурмістр, Тяглий, 2019). Проєкт «Захистимо пам'ять», основні заходи якого на теренах Житомирщини здійснювалися у 2018–2019 рр., поєднував у собі заходи щодо архітектурного облаштування та захисту масових поховань з метою збереження історичної пам'яті про ці жахливі події, що призвели до знищення цілих єврейських та ромських громад.

Поширення у Європі фашистської ідеології расової дискримінації у 1930-ті рр. призвело до переслідувань різноманітних за культурою, мовою, віросповіданням та соціальними ознаками груп ромів. Із початком війни проти СРСР влітку 1941 року ці утиски посилювалися – спочатку проти кочових ромів, а згодом і осілих: їх масово розстрілювали й ховали у численних братських могилах, які з плином часу пішли у небуття, імена більшості жертв сьогодні нам не відомі. Загалом «на окупованих Німеччиною територіях, а також у державах-союзниках Третього райху було вбито у таборах або на місцях щонайменше 250 тисяч ромів» (Бурмістр, Тяглий, 2019).

Показовою у контексті збереження історичної пам'яті є історія меморіалізації місця масового розстрілу ромів поблизу села Дівошин Овруцької ТГ Житомирської області. Тут було вбито близько 80 членів ромської громади, яка прийшла у це село з території Білорусі. За спогадами очевидців, німці ставилися до ромів як

до тварин: спочатку загнали їх до стайні, відібрали коней і вози, зранку чоловікам наказали поглибити кар'єр для видобутку глини, де згодом і розстріляли. «Насамкінець згвалтували жінок і розстріляли разом із дітьми. Деякі жителі села чули крики та постріли» (Бурмістр, Тяглий, 2019).

У травні 1945 року Надзвичайна комісія почала збір фактів німецьких злочинів у Овруцькому районі, але масове вбивство ромів у селі Дівошин тоді радянським правосуддям не розглядалося. Старожили згадували, що після війни один ром знайшов цю братську могилу і оплакав жертв за циганською поховальною традицією. У 1970-х рр. пагорб, насипаний над могилою, розорали, поле віддали під сільськогосподарські роботи. У рамках культурно-історичної акції «Захистимо пам'ять» група активістів на чолі з керівником Київського Академічного музично-драматичного циганського театру «Романс» народним артистом України Ігорем Крикуновим провела пошуково-дослідницькі заходи. Було опитано місцевих свідків, встановлено ймовірне місце знаходження братської могили розстріляних ромів, оголошено ініціативу щодо встановлення пам'ятної стели на цьому місці. У 2019 році у тому місці, де, ймовірно, відбувся розстріл ромів, було висаджено ліс пам'яті – 80 дерев, кожне з яких символізує жертву геноциду ромського народу, що похована у братській могилі. Окрім культурно-історичної мети, цей ліс має також і суто практичне значення – він захищає територію некрополю від сільськогосподарського використання. «Нині цей меморіал є символом толерантності та поваги до національних і етнічних меншин, він нагадує про дискримінацію і соціальну неприязнь до ромів, що тривала століттями» (Бурмістр, Тяглий, 2019).

Пам'ятні знаки та стели з інформацією кількома мовами було встановлено також на місці загибелі 32-х ромів, яких фашисти спалили у хліву у с. Калинівка (колишні Голиші) Олевської ТГ у 1941 році; у селищі Іванопіль (колишній Янушпіль Чуднівського району), де на території цукрового заводу було розстріляно понад 800 громадян – євреїв, ромів та ін. «У травні 1942 р. поліція разом із декількома німцями схопила групу кочових ромів – переважно жінок, дітей і старих чоловіків. Їхні 4-5 возів стояли на околиці села Молочки. Ромів відвели

до Янушполя і кілька днів тримали у в'язниці <...> на початку червня 1942 р. ромів, які плакали та кричали, відвели до цукрового заводу<...> змусили роздягнутися та розстріляли малими групами<...>» (Бурміст, Тяглий, 2019).

Що стосується відновлення історичної пам'яті про геноцид єврейського народу на теренах Житомирщини в роки Другої світової війни, то маємо констатувати, що мало хто з євреїв пережив воєнні роки: їх масово страчували, перед стратами принижували, усіляко знущалися й гнобили. Залишилися страшні спогади про це поодиноких учасників тих подій, яким пощастило вижити, або випадкових свідків, як, наприклад, мешканців села Бараші колишнього Ємельчинського району. Тут поруч з українцями, поляками, німцями та росіянами у 1930-ті рр. проживало близько 600 громадян єврейської національності. Команді проекту «Захистимо пам'ять» вдалося записати жакливі своєю деталізацією спогади селян, які на початку війни, будучи ще маленькими хлопчиками, випасаючи корів, випадково опинилися неподалік місця масової страти євреїв: «Людей спрямували з дороги праворуч і наказали зібратися на узбіччі поля, за декілька сотень метрів від ями. Євреїв оточили місцеві поліцейські. Вже з дороги видно було земляні насипи біля ями, і євреї зрозуміли, що зараз має статися. Люди почали плакати, кричати, дехто рвав на собі волосся. Рідні і друзі почали прощатися один з одним. Лунали молитви... довкола лунали постріли і страшні крики, а на одному з возів дві жінки годували немовлят...» (Брандон, 2019).

Не менш драматичні події відбувалися й в інших селах Житомирщини, де до Другої світової війни існували великі єврейські громади. Зокрема, проектом «Захистимо пам'ять» було охоплено також місто Бердичів, Любар, селище Колодянка та інші. Показовим є той факт, що у Барашах та інших місцевостях, де існують братські могили розстріляних єврейських громад, сьогодні фактично не проживають євреї. Але сільські громади опікуються цими некрополями: «Станом на 2017 р. у цьому містечку єврейської громади немає. Навіть попри відсутність євреїв, на місці поховання і надалі росте гай та поховання не розорюється» (Брандон, 2019; Голокост, 2019).

Зауважимо, що спорудження і відкриття меморіалів жертвам Голокосту в селах Житомирської області, встановлення місцезнаходження масових поховань, кількості жертв, знайомство з долею окремих із них та тих небагатьох, кому вдалося вижити, опис злочину геноциду та інформація про задіяних злочинців, що визначається за допомогою ретельних історичних досліджень, – усе це є невід'ємною складовою частиною відродження історичної пам'яті нації. Результати культурно-історичної роботи, проведеної в рамках проекту «Захистимо пам'ять», потрібно активно використовувати в освітніх програмах, які проводяться з місцевими школами, а також зі студентами в проекті з історії України, адже головною метою проекту було заохочення вчителів, учнів та студентів до самостійного вивчення місцевої історії та залучення їх до роботи над новими місцями історичної пам'яті.

Сотні братських могил у лісах, посеред полів, у піщаних кар'єрах чи віддалених ярах досі залишаються не позначеними на місцевостях, незахищеними або занедбаними. Більшість масових поховань віддано під сільськогосподарські роботи або забудовано. Такі поховання не є гідними місцями скорботи та пам'яті про стерте з лиця землі єврейське та ромське життя. Зокрема, можемо говорити про місце масового розстрілу євреїв у селі Пилипівка колишнього Чуднівського району Житомирської області, яке історично місцеві мешканці поділяють на Українські Пилипи (частина села, де живуть українці) і Російські Пилипи (тут здавна мешкають старовіри). Саме на пагорбі біля річки Гнилопять в українській частині села у 1941 році відбулася масова страта пилипівських євреїв. За свідченнями старожилів, зафіксованими нами в особистих розмовах із селянами влітку 2023 року, після цього вода в річці ще довго була червоного кольору від крові загиблих. Одній молодій жінці з малою дитиною вдалося врятуватися: вона впала раніше в яму, дочекалася, лежачи під тілами розстріляних односельців, ночі, коли змогла вибратися і під покривом темряви дістатися до найближчої хати в селі, де попросилася до схрону. Однак місцевий поліцай про це дізнався, і жінку з дитям наступного дня було страчено. За спогадами старожилів Пилипівки, усе село після цього прокляло зрадника, а коли він згодом важко захворів і помер,

усі це сприйняли як покарання за вбивство невинних людей.

Висновки. З 1980-х рр. збереженню історичної пам'яті етнічних спільнот Житомирського Полісся сприяє активізація культурно-мистецької діяльності польських, єврейських та інших національних об'єднань, що допомагає налагодити ефективну міжетнічну комунікацію в регіоні. Зокрема, йдеться про різноманітні культурно-мистецькі практики етнічних творчих колективів (вокальних,

хореографічних, театральних та ін.). Аналіз реалізації культурно-історичної акції «Захистимо пам'ять» (2018–2019 рр.), яка була присвячена меморіалізації місць масових розстрілів євреїв і ромів за часів Другої світової війни, дозволяє відзначити значну роль проекту у збереженні історичної пам'яті як детермінанти зміцнення міжетнічної комунікації та взаємодії, а також урізноманітнення культурно-мистецької діяльності етнічних спільнот окресленого регіону.

Список використаних джерел:

1. Żytomierski Obwodowy Związek Polaków na Ukrainie / ГО «Житомирська обласна Спілка поляків України» (2024). *Офіційний сайт*: <https://zozpu.org/uk/>.
2. Брандон, Р. (2019). Бараші (життя та загибель єврейської громади). Київ, 48 с. <http://protecting-memory-ua.org/images/barashi/Barashi.pdf> Колодянка (життя та загибель єврейської громади). Київ, 64 с. <http://protecting-memory-ua.org/images/kolodyanka/Kolodianka.pdf>; Любар (життя та загибель єврейської громади). Київ, 72 с. URL: <https://www.stiftung-denkmal.de/wp-content/uploads/Liubar.pdf>.
3. Бурмістр, С., Тяглий, М. (2019). Місце пам'яті вбитим ромам у Дівосині. Київ, 32 с. <http://protecting-memory-ua.org/images/divoshyn/Divoshyn.pdf>; Місце пам'яті жертвам німецької окупації в Іванополі. Київ, 24 с. <http://protecting-memory-ua.org/images/ivanopil/Ivanopil.pdf>; Місце пам'яті убитим ромам у Калинівці. Київ, 32 с. URL: <http://protecting-memory-ua.org/images/kalynivka/Kalynivka.pdf>.
4. Галагуз, І. (2018). Національно-культурні організації Центрального Полісся як осередки відродження та розвитку етнічності. *Наукові записки*. Випуск 5 (61). 372–388. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/galaguz_natsionalno.pdf.
5. Голокост у Бердичеві і пам'ять про нього. (2019). Київ, 56 с. URL: <http://protecting-memory-ua.org/images/berdychiv/Berdychiv.pdf>.
6. Гутиряк, О. (2022) Міжкультурна комунікація: до визначення поняття. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип 47, том 2. 205–208. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/47-2-32>.
7. Динікова, Л.Ш. (2023) Діалог культур у поліетнічному суспільстві. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Філологія. Журналістика. Том 34 (73) № 1 Ч. 2. 175–180. DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.1.2/28>.
8. Доценко, В.О., & Жолоб, М.П. (2023). Протистояння чи співжиття: україно-єврейські відносини на Волині в XIX – на початку XX ст. *Культурологічний альманах*, (2), 51–57. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.7>.
9. Малишевич, Ю. (2016). Життя кількох поколінь німецьких колоністів (в контексті історії сіл Теснівки, Зубрівки, Голубіївки та хутора Бобрик Коростишівського району Житомирської області). *ЖитомирInfo*. URL: https://www.zhitomir.info/post_1027.html.
10. Рудницька, Н.В. (2017) Сіоністські організації Житомирщини в 20-ті рр. XX ст. *Електронний ресурс*. URL: http://eprints.zu.edu.ua/25248/1/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_%D0%A0%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0_2017.PDF.
11. Семенів, Н.М. (2017). Міжетнічна комунікація як динамічна складова міжетнічної взаємодії. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*, (39), 310–319. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2018-39.310-319>.
12. Сінельников, В.І. (2023). Творчість аматорських вокальних колективів національних спільнот Житомирщини в контексті міжетнічної комунікації. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Музика в діалозі з сучасністю: освітні, мистецтвознавчі, культурологічні студії»*, Київ, КНУКіМ, 226–229. URL: https://fmm.knukim.edu.ua/images/otherimg/mus_conf_2023_web.pdf.
13. Sinelnikov, I. (2011). Весільний обряд росіян-старовірів Житомирщини. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 1(2), 140–145.

References:

1. Żytomierski Obwodowy Związek Polaków na Ukrainie / HO “Zhytomyrska oblasna Spilka poliakiw Ukrainy” (2024). Ofitsiyni sait [Public association “Zhytomyr Regional Union of Poles of Ukraine”. Official site]: <https://zozpu.org/uk/> [in Polish; in Ukrainian].

2. Brandon, R. (2019) Barashi (zhyttia ta zahybel yevreiskoi hromady). [Barashi (life and death of the Jewish community)]. Kyiv, 48 s. <http://protecting-memory-ua.org/images/barashi/Barashi.pdf> Kolodyanka (zhyttia ta zahybel yevreiskoi hromady). [Kolodyanka (life and death of the Jewish community)]. Kyiv, 64 s. <http://protecting-memory-ua.org/images/kolodyanka/Kolodyanka.pdf> Liubar (zhyttia ta zahybel yevreiskoi hromady). [Lubar (life and death of the Jewish community)]. Kyiv, 72 s. Retrieved from <https://www.stiftung-denkmal.de/wp-content/uploads/Liubar.pdf> [in Ukrainian; in English].

3. Burmistr, S., Tiahlyi, M. (2019) Mistse pamiati vbytyh romam u Divoshyni. [Memorial site for the murdered Roma in Divoshyn]. Kyiv, 32 s. <http://protecting-memory-ua.org/images/divoshyn/Divoshyn.pdf> Mistse pamiati zhertvam nimetskoi okupatsii v Ivanopoli. [Memorial place for the victims of the German occupation in Ivanopol]. Kyiv, 24 s. <http://protecting-memory-ua.org/images/ivanopil/Ivanopil.pdf> Mistse pamiati ubytym romam u Kalynivtsi. [Memorial site for the murdered Roma in Kalynivka]. Kyiv, 32 s. Retrieved from <http://protecting-memory-ua.org/images/kalynivka/Kalynivka.pdf> [in Ukrainian; in English].

4. Halahuz, I. (2018) Natsionalno-kulturni orhanizatsii Tsentralnoho Polissia yak oseredky vidrodzhennia ta rozvytku etnichnosti. [National and cultural organizations of the Central Polissia as centers of revival and development of ethnicity]. Naukovi zapysky. Vypusk 5(61). 372–388. Retrieved from https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/galaguz_natsionalno.pdf [in Ukrainian].

5. Holokost u Berdychevi i pamiat pro noho. [The Holocaust in Berdychev and its memory]. (2019) Kyiv, 56 s. Retrieved from <http://protecting-memory-ua.org/images/berdychiv/Berdychiv.pdf> [in Ukrainian; in English].

6. Hutyriak, O. (2022) Mizhkulturna komunikatsiia: do vyznachennia poniattia. [Intercultural communication: to the definition of the concept]. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. Vyp 47, tom 2. 205–208. <https://doi.org/10.24919/2308-4863/47-2-32> [in Ukrainian].

7. Dynikova, L.Sh. (2023) Dialoh kultur u polietnichnomu suspilstvi. [Dialogue of cultures in a multi-ethnic society]. Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Filolohiia. Zhurnalistyka. Tom 34 (73) № 1 Ch. 2. 175–180. DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.1.2/28> [in Ukrainian].

8. Dotsenko, V. O., & Zholob, M. P. (2023). Protystoiannia chy spivzhyttia: ukraïno-yevreïski vidnosyny na Volyni v 19 – na pochatku 20 st. [Confrontation or coexistence: Ukrainian-Jewish relations in Volyn in the 19th and early 20th centuries]. Kulturolohichni almanakh, (2), 51–57. <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.7> [in Ukrainian].

9. Malyshevych, Yu. (2016) Zhyttia kilkokh pokolin nimetskykh kolonistiv (v konteksti istorii sil Tesnivky, Zubrivky, Holubiivky ta khutora Bobryk Korostyshivskoho raionu Zhytomyrskoi oblasti). [The life of several generations of German colonists (in the context of the history of the villages of Tesnivka, Zubrivka, Golubiivka and the Bobryk farm of the Korostyshiv district of the Zhytomyr region)]. ZhytomyrInfo: Retrieved from https://www.zhitomir.info/post_1027.html [in Ukrainian].

10. Rudnytska, N.V. (2017) Sionistski orhanizatsii Zhytomyrshchyny v 20-ti rr. 20 st. [Zionist organizations of Zhytomyr Region in the 20s of the XX century]. Elektronnyi resurs. Retrieved from http://eprints.zu.edu.ua/25248/1/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_%D0%A0%D1%83%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0_2017.PDF [in Ukrainian].

11. Semeniv, N. M. (2017). Mizhetnichna komunikatsiia yak dynamichna skladova mizhetnichnoi vzaiemodii. [Interethnic communication as a dynamic component of interethnic interaction]. Zbirnyk naukovykh prats “Problemy suchasnoi psykhologii”, (39), 310–319. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2018-39.310-319> [in Ukrainian].

12. Sinelnikov, V.I. (2023) Tvorchist amatorskykh vokalnykh kolektyviv natsionalnykh spilnot Zhytomyrshchyny v konteksti mizhetnichnoi komunikatsii. [Creativity of amateur vocal groups of national communities of Zhytomyr Region in the context of interethnic communication]. Materialy Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii “Muzyka v dialozi z suchasnistiu: osviti, mystetstvovnavchi, kulturolohichni studii”, Kyiv, KNUKiM. 226–229. Retrieved from https://fmm.knukim.edu.ua/images/otherimg/mus_conf_2023_web.pdf [in Ukrainian].

13. Sinelnikov, I. (2011). Vesilnyi obriad rosiian-staroviriv Zhytomyrshchyny. [Wedding ceremony of Russian Old Believers of Zhytomyr region]. Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv, 1(2), 140–145. [in Ukrainian].